

OBSAH

EDITORIAL (1)

DANIEL LUTHER, PETER SALNER: Editorial – Adaptácia obyvateľov miest v procesoch spoločenských zmien • 335

ŠTÚDIE

SOUKUPOVÁ, Blanka: Identita moderných mestských svetů (Příklad Prahy v období od šedesátých let 19. století do tzv. Sametové revoluce /1989/) • 338

LEHEČKA, Michal: Sídliště současné a minulé: Proměny pražského sídliště Stodůlky očima jeho obyvatel • 351

LUTHER, Daniel: Česi v Bratislave 1919 – 1945: Adaptácia a marginalizácia • 368

SALNER, Peter: Adaptácia na spoločenské zmeny: Židovská komunita v Bratislave po roku 1945 • 379

EDITORIAL (2)

BOTÍKOVÁ, Marta: Editorial – Kultúrne procesy v postsocialistickej spoločnosti: medzi globalizáciou a lokalizáciou • 392

ŠTÚDIE

JAKUBÍKOVÁ, Kornélia: Rodinné tradície (v stravovaní a sviatkovani) v kontexte globalizácie • 396

HLÓŠKOVÁ, Hana: Fenomény folklorizmu medzi globálnym a lokálnym (na príklade troch podujatí) • 408

CSÜTÖRTÖKYOVÁ, Dita: Identifikačné procesy lokálnej komunity vo vzťahu k tradičnej ľudovej architektúre (Na príklade obce Sebechleby) • 430

SPRÁVY

BUZALKA, Juraj: Profesor Josef Kandert sedemdesiatročný • 452

VOLANSKÁ, Ľubica: Bohatstvo v rozmanitosti. Dni slovenskej kultúry v Múzeu európskych

kultúr. *Reichtum in der Vielfalt. Slowakische Kulturtage im Museum Europäischer Kulturen* (Berlin, 31. 8. – 29. 9. 2013) • 453

GRAUZELOVÁ, Táňa: Správa z konferencie *Morale et Cognition: L'epreuve du terrain* (Cerisy-la-Salle, 4. – 11. 9. 2013) • 454

BOTÍKOVÁ, Marta: Konferencia *Nová emigrace z České republiky a návratová politika* (Praha, 30. 9. a 1. 10. 2013) • 456

CSONKA-TAKÁCS, Eszter: Naša budúcnosť v našej minulosti – sviatočné tradície Slovákov v Maďarsku (výstava v Békešskej Čabe) • 458

POTANČOK, Vladimír: Prezentácia Ústavu etnológie SAV v Národnom osvetovom centre počas Týždňa vedy a techniky • 460

RAJNIAKOVÁ, Daniela: Celoslovenská prehliadka ŠVOUČ 2013 (13. november 2013, Nitra) • 464

UHRIN, Michal, ŠIMEKOVÁ, Linda: Študentské antropologické fórum 2013 (27. – 28. november 2013, Bratislava) • 466

POTANČOK, Vladimír: Ocenenia pre členov Ústavu etnológie SAV v roku 2013 • 467

RECENZIE

Henrieta Moravčíková: Bratislava: atlas sídlisk 1950 – 1995. Bratislava: Atlas of Mass Housing, 1950 – 1995 (Ľubica VOLANSKÁ) • 469

Ševčíková, Zuzana a kol.: BRATISLAVA – POZSONY – PRESSBURG. Sprievodca historickou pamäťou (Peter SALNER) • 471

Juraj Zajonc: Premeny vlákna (Alžbeta GAZDÍKOVÁ) • 472

Dve nové knihy o „zbojníckych ľudových tradíciách“. K 300. výročiu smrti zbojníka Juraja Jánošíka • 474

Adam Votruba: Pravda u zbojníka. Zbojníctví a loupežnictví ve střední Evropě (Viera GAŠPARÍKOVÁ) • 475

Renáta Bojničanová: Los bandoleros y su reflejo

en la tradición oral. La prosa popular. Comparación catalano-eslovaca (Viera GAŠPARÍKOVÁ) • 476
 Jana Belišová: Bašav, more, bašav / Zahraj, chlapče, zahraj. O piesňach slovenských Rómov (Vladimír POTANČOK) • 478
 Róbert J. Büchler (Ed.): Encyklopédia židovských náboženských obcí, 3. zväzok, S-T (Igor THURZO) • 479

Gross, J. T. (v spolupráci s I. Grudzińskou-Gross): Zlatá žeň. Co se odehrálo na pomezí holocaustu (Peter SALNER) • 481
 Lukáš Příbyl, Michal Plzák: Zapomenuté transporty (Peter SALNER) • 481

Slovenský národopis 61 • 2013 • 483

CONTENTS

EDITORIAL (1)

DANIEL LUTHER, PETER SALNER: Editorial – The Adaptation of Town Residents in the Processes of Social Change • 335

ARTICLES

SOUKUPOVÁ, Blanka: The Identity of Modern Urban Worlds (As Exemplified by Prague in the period from the 1860s to the so-called Velvet Revolution /1989/) • 338
 LEHEČKA, Michal: Settlements of the Present and Past: Changes in the Prague Settlement of Stodůlky Through the Eyes of Its Inhabitants • 351
 LUTHER, Daniel: Czechs in Bratislava 1919-1945: Adaptation and Marginalisation • 368
 SALNER, Peter: Adaptation to Social Changes: the Jewish Community in Bratislava After 1945 • 379

EDITORIAL (2)

BOTÍKOVÁ, Marta: Editorial – Cultural Processes in Post-Socialist Society: Between Globalisation and Localisation • 392

ARTICLES

JAKUBÍKOVÁ, Kornélia: Family Traditions (in Diet and Festive Celebration) in the Context of Globalisation • 396
 HLŮŠKOVÁ, Hana: The Phenomena of Folklorism Between the Global and the Local (Exemplified by Three Events) • 408
 CSÜTÖRTÖKYOVÁ, Dita: Identification Processes of the Local Community in Relation to Traditional Folk Architecture (Exemplified by the Village of Sebechleby) • 430

NEWS

BUZALKA, Juraj: Professor Josef Kandert at Seventy • 452
 VOLANSKÁ, Lúbia: Wealth in Diversity. Days of Slovak Culture in the Museum of European Cultures. *Reichtum in der Vielfalt. Slowakische Kulturtag im Museum Europäischer Kulturen* (Berlin, 31. 8. – 29. 9. 2013) • 453
 GRAUZELOVÁ, Táňa: Report from the Conference *Morale et Cognition: L'épreuve du terrain* (Cerisy-la-Salle, 4. – 11. 9. 2013) • 454
 BOTÍKOVÁ, Marta: Conference on *New Emigration from the Czech Republic and the Policy on*

Return (Prague, 30. 9. and 1. 10. 2013) • 456
 CSONKA-TAKÁCS, Eszter: Our Future in Our Past: Festive Traditions of Slovaks in Hungary (exhibition in Békešská Čaba) • 458
 POTANČOK, Vladimír: Presentation of the SAV Institute of Ethnology in the National Enlightenment Centre during Science Week • 460
 RAJNIÁKOVÁ, Daniela: All-Slovakia ŠVOUČ Review 2013 (13. 11. 2013, Nitra) • 464
 UHRIN, Michal, ŠIMEKOVÁ, Linda: Student Anthropological Forum 2013 (November 27-28, 2013, Bratislava) • 466
 POTANČOK, Vladimír: Awards to Employees of the SAV Institute of Ethnology 2013 • 467

BOOK REVIEWS/REVIEW ESSAYS

Henrieta Moravčíková: Bratislava - atlas sídlisk 1950-1995. Bratislava: Atlas of Mass Housing, 1950-1995 (Lúbia VOLANSKÁ) • 469
 Ševčíková, Zuzana a kol.: BRATISLAVA – POZSONY – PRESSBURG. Sprievodca historickou pamäťou (Peter SALNER) • 471
 Juraj Zajonc: Premeny vlákna (Alžbeta GAZDÍKOVÁ) • 472
 Two New Books on “Folk Outlaw Traditions”: on the 300th Anniversary of the Death of the Outlaw Juraj Jánošík • 474
 Adam Votruba: Pravda u zbojníka. Zbojníctví a loupežnictví ve střední Evropě (Viera GAŠPARÍKOVÁ) • 475
 Renáta Bojničanová: Los bandoleros y su reflejo en la tradición oral. La prosa popular. Comparación catalano-eslovaca (Viera GAŠPARÍKOVÁ) • 476
 Jana Belišová: Jana Belišová: Bašav, more, bašav / Zahraj, chlapče, zahraj. O piesňach slovenských Rómov (Vladimír POTANČOK) • 478
 Róbert J. Büchler (Ed.): Encyklopédia židovských náboženských obcí, 3. zväzok, S-T (Igor THURZO) • 479
 Gross, J.T. (v spolupráci s I. Grudzińskou-Gross): Zlatá žeň. Co se odehrálo na pomezí holocaustu (Peter SALNER) • 481
 Lukáš Příbyl, Michal Plzák: Zapomenuté transporty (Peter SALNER) • 481

Contents of the 61th Volume

EDITORIAL (1)

ADAPTÁCIA OBYVATEĽOV MESTA
V PROCESOCH SPOLOČENSKÝCH ZMIEN

Zmeny, ktorými prešla spoločnosť v etape postsocialistickej transformácie, predstavujú etapovitý skok medzi minulosťou a prítomnosťou (Hann, 2002). Táto premena sa premietla aj do kultúry a spôsobu života obyvateľov. Každý sa musel (úspešne alebo s problémami) adaptovať na nový režim a jeho realitu. Adaptácia jednotlivcov, skupín i spoločnosti ako celku na nové pomery predstavuje dôležitú spoločenskovednú problematiku. Je prirodzené, že tento fenomén sa dostal aj do zorného poľa slovenskej etnológie.

V rokoch 2011 – 2013 sa tejto téme venoval projekt VEGA č. 2/0099/11 *Adaptácia obyvateľov mesta v procesoch spoločenských zmien*. V priebehu troch rokov riešitelia z radov pracovníkov Ústavu etnológie SAV pripravili publikačné výstupy v podobe viacerých monografií či vedeckých štúdií. Zhrnutie výsledkov ale logicky prichádza až na záver projektu a má dve podoby. Prvú predstavuje kolektívna monografia Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku IV.: Spoločenská zmena a adaptácia, pripravená v spolupráci s etnologickým pracoviskom Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Druhou je monotematické číslo Slovenského národopisu 2013/4, ktoré práve držíte v rukách.

Hoci je fenomén adaptácie všeobecný, pretože každá zmena vyvoláva reakciu, v ľudskej spoločnosti mávajú riešenia individuálny charakter s množstvom konkrétnych foriem. Problematika je to nevyhnutne bezbrehá, premieta sa do rôznych stránok sociálnych a kultúrnych zmien. Kým sociálna zmena sa týka premien v sociálnej štruktúre spoločnosti, vo vzorcoch sociálneho správania a kultúrnych vzorcoch správania (podrobnejšie Kapferer, 1997: 428-429), pri kultúrnej zmene ide o transformácie sociokultúrnych systémov, kultúr alebo ich častí (podrobnejšie Hatch, 1997: 94-96). Po páde komunistického režimu v roku 1989 sa začal proces makrospoločenskej premeny (politickéj a ekonomickej). Došlo k reštrukturalizácii vlastníctva, čo malo pozitívne i negatívne dôsledky. Zmeny v zamestnaneckých vzťahoch vyvolali u veľkých skupín obyvateľstva stratu sociálnych istôt. V prostredí, kde dovtedy vládlo „právo na prácu“ a porušenie „povinnosti pracovať“ predstavovalo trestný čin, znamenala nezamestnanosť nový fenomén, na ktorý sa museli adaptovať obyvatelia, inštitúcie i spoločnosť ako celok.

Nový právny poriadok, v ktorom sa uzákonnili ľudské práva, osobné slobody a súkromné vlastníctvo, si vynútil niekedy zmenu, v iných prípadoch zánik dovtedajších životných stratégií. Prehlbila sa individualizácia a s tým spojená sociálna a kultúrna diverzifikácia spoločnosti. K dôsledkom patrí oživenie národnostných a náboženských menšín, ale tiež vznik nových komunít na nekonformných ideových základoch, čo sa premietla do narastajúcej vnútornej diverzity miest (Hannerz, 1980). Ľudia začali bez pre-

kážok cestovať, ale aj „cudzí svet“ prichádzal na Slovensko. Prieniky „západnej a globálnej kultúry“ mali rôzne podoby: nové tovary, služby a technológie, reklamy, turisti a imigranti, zahraničné firmy a ich manažéri, nové, neraz náročnejšie pracovné požiadavky a kultúra práce, samozrejme rozmanité kultúrne vzory, ktoré narúšali zabehané modely či životné štýly. Takýto kultúrny kontakt vyvolal akulturačný proces, v ktorom zaznamenávame premeny a súčasne pretrvávajúce viacerých prvkov kultúry a spôsobu života, zaužívaných v predchádzajúcej spoločenskej etape. Teoretici akulturácie píšu, že rozsah prispôsobení obsahuje modifikácie a reinterpretácie prevzatých kultúrnych črt, modifikácie alebo súbežné používanie vlastných kultúrnych vzorov, vznik prežitkov a posuny v kultúrnom zameraní. Za adaptáciu sa považuje, keď pôvodné a prevzaté (cudzie) kultúrne črty sú kombinované vo fungujúcom kultúrnom celku (Redfield, Linton, Herskovits, 1936: 151). Z vlastných pozorovaní vieme, že to je dlhodobý proces.

V antropologickom ponímaní sa teda adaptácia chápe ako nárast similarity, podobnosti a sprevádza ju rad sociálnych interakcií (Glick, 2008: 1). Ide o prispôsobenie, ktoré však nemusí mať charakter stotožnenia. V adaptačných stratégiách sa môžu objaviť aj úplne protichodné koncepcie, reagujúce na spoločenský vývin. Prejavujú sa aj v hodnotových orientáciách, ku ktorým patria zmeny postojov k spoločenským javom (lojalita, konformita, odpor), v transformáciách identít (etnickej, sociálnej, religióznej, rodovej atď.), životných štýlov a kultúrnych modelov. Predstavovali akýsi rámec riešenej problematiky adaptácie.

Mnohorakosť a premenlivosť sledovaných procesov má aj historické paralely. V žiadosti o grant sme okrem iného uviedli, že cieľom projektu je prostredníctvom metód a techník urbánnej etnológie lepšie spoznať a pochopiť procesy spoločenských zmien a ich vplyv na spôsob života v podmienkach slovenských miest. V historicky relatívne krátkom období 20. storočia sa vystriedali viaceré typy politických režimov, ktoré si vynucovali zmeny hodnotových systémov, orientácií, životného štýlu či stratégií jednotlivcov a skupín. Preto sme sa nevyhýbali ani takto zameraným analytickým pohľadom.

Ako sme už uviedli, štúdium adaptácie na spoločenskú zmenu má celospoločenský význam. Považovali sme preto za dôležité, aby dostali priestor prezentovať svoje poznatky nielen riešitelia projektu (ktorí mali možnosť publikovať v spomenutej monografii), ale aj ostatní záujemcovia z radov našej vedeckej komunity. S radosťou sme preto privítali ponuku redakcie a vyhlásili výzvu na príspevky do monotematického čísla časopisu Slovenský národopis. Reakcia potvrdila aktuálnosť problematiky. Po oponentskom konaní editori zaradili do tohto bloku štyri príspevky. V štúdiu *Identita moderních mestských svetů (příklad Prahy v období od šedesátých let 19. století do tzv. sametové revoluce /1989/)* Blanka Soukupová vyšla z predpokladu, že „identita každého moderního národního města vznikala nejen z jeho dějin a tradic, ale především z vymezení se vůči druhým, odlišným, cizím identitám. Toto ohraničení se mělo samozřejmě nejen dopady politickospolečenské, kulturní, ale i svou symbolickou rovinnou (včetně roviny jazykové).“ Uvedené hypotézy dokumentuje bohatým a rôznorodým materiálom v širokom historickom zábere od druhej polovice 19. storočia až do roku 1989. V závere štúdie konštatuje, že „při budování své identity se Praha opakovaně musela vypořádat s diskontinuitami státními a politickými. Její deklarovaná identita byla reakcí na politicko-společenské změny. V příznivé politické konstelaci mohla Praha vyzdvihnout jako integrální prvek své identity evropanství, v přechodné historické situaci a v totalitních režimech naopak potřebovala konstruovat nepřítel: Vídeň, demokracii první republiky, Němce, kapitalistický režim. Tyto obrazy, stereotypy a mýty představovaly velký sociální kapitál, který využívali politici ve všech režimech.“

Celkom odlišné prostredie toho istého mesta si všimal Michal Lehečka. Vo svojom príspevku *Sídliště současné a minulé: Proměny pražského sídliště Stodůlky očima jeho*

ŽIDOVSKÁ KOMUNITA V BRATISLAVE PO ROKU 1945

PETER SALNER

PhDr. Peter Salner, DrSc., Ústav etnológie SAV, Klemensova 19, 813 64, Bratislava, e-mail: peter.salner@savba.sk

The paper is concerned with the adaptation of members of the Jewish community in Bratislava to the social changes which took place in Czechoslovakia after 1945. The author illustrates the consequences of the Shoa on the demographic structure of the community, forms of the family and value orientations of individuals. He takes note of the attempt of Orthodox believers at a renewal of religious life, but also the conflicts in opinions between traditionally and secularly orientated members of the Jewish Religious Community (ŽNO). He also devotes attention to the Zionist movement. In the second half of the 1940s this played an important role because, particularly for younger people, its ideology replaced religion in the system of values.

After the accession to power of the Communist Party the community was obliged to adapt once again to a totalitarian regime. The response to August 1968 was a mass emigration of the younger and middle generation, which notably restricted the activities of the community in the subsequent period. In the period of normalisation the ŽNO, as a "community under control", concentrated only on basic religious activities. The final part of the study briefly focuses on the situation after November 1989. At that time there was a vigorous attempt at revitalisation. However, the centre of attention was social and cultural activities, not religious life.

Key words: adaptation, consequences of the Shoa, Zionist movement, Jewish religious community, the present time

Kľúčové slová: adaptácia, dôsledky šoa, sionistické hnutie, židovská náboženská obec; súčasnosť

Tento príspevok sa zaoberá adaptáciou príslušníkov bratislavskej židovskej komunity na spoločenské procesy, ktoré prebehli v Československu (po roku 1993 v Slovenskej republike) v rokoch 1945 – 2010. V tomto období došlo k zmenám režimu, ale aj k pohybu vo vnútri komunistami riadeného štátu (oslobodenie; prevzatie moci komunistickou stranou vo februári 1948; procesy v päťdesiatych rokoch; liberalizácia spoločnosti v šesťdesiatych rokoch; okupácia v auguste 1968; normalizácia; november 1989; rozdelenie Československa). Na tieto procesy museli reagovať jednotlivci a inštitúcie (nielen) v rámci židovskej komunity.

Pod pojmom adaptácia rozumiem v tomto prípade proces prispôsobovania sa zmenám prostredia, politického systému alebo podmienok. Opieram sa najmä o tri základné zdroje prameňov:

a) zápisnice a korešpondencia Židovskej náboženskej obce Bratislava (ďalej len ŽNO). V menšej miere využívam aj dokumenty Ústredného zväzu ŽNO (ÚZZNO). Ide o jediné židovské organizácie, ktoré na Slovensku kontinuálne pôsobili od oslobodenia až do súčasnosti;

b) publikovaná historická a etnologická odborná literatúra; tu v prvom rade spomeniem knihu Ješajahu A. Jelínka „Dávidova hviezda pod Tatrami“ a rukopisné pamäti dlhoročného funkcionára ŽNO a ÚZZNO Benjamína Eichlera, ktoré napísal v emigrácii a mne ich láskavo poskytol jeho najstarší syn Juraj;

c) poznatky, ktoré som získal vlastnými etnologickými výskumami v bratislavskej židovskej komunite. Niektoré výsledky som publikoval už v minulosti. Veľkú časť použitých informácií priniesol medzinárodný projekt Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust. Iniciátorom bola Yale University a na Slovensku ho v rokoch 1995 – 1998 realizovala Nadácia Milana Šimečku. Vzniklo 149 svedectiev, pričom časť z nich sa dotýka situácie v Bratislave po roku 1945; tieto materiály citujem v kurzíve a zátvorka za textom uvádza pohlavie, rok narodenia svedka a číslo, pod ktorým je materiál uložený v archíve Nadácie Milana Šimečku.

ZMENY PO ŠOA

Šoa (tento hebrejský termín používam ako synonymum spolu s frekventovanejším pojmom holokaust) zasiahlo Bratislavu a jej židovských obyvateľov v niekoľkých rovinách:

Najviac sa zmenila demografická štruktúra židovskej komunity. Z údajov o počtoch zavraždených, deportovaných či emigrovaných vyplýva, že v meste po oslobodení žilo oveľa menej Židov než pred šoa. Ako uvádza Benjamín Eichler, po vojne bolo v meste asi 3000 členov komunity (z pôvodného počtu 15 102 v roku 1940), pričom väčšinou ide o nových prisťahovalcov: „Bratislava už dávno nemôže byť pyšná na počet svojich starých usadlíkov. V majorite sú už dávno Židia z ostatných častí Slovenska, najmä z východného Slovenska a z bývalej Podkarpatskej Rusi“ (Eichler, 1972: 71). Prisťahovalci prinášali tradície pôvodného prostredia, neraz odlišné od bratislavských minhagim (miestne zvyky).

Holokaust ďalej ovplyvnil štruktúru rodiny. Bežné boli neúplné formy (vdovci/vdovy; siroty, absencia najstaršej generácie). Dobová realita sa premietla aj do výberu manželského partnera. K dobe patrili vekovo, sociálne či kultúrne „nerovné“ vzťahy, ale aj zvýšená miera tolerovania miešaných manželstiev. Paradoxne práve ľudia, ktorí sa rozhodli pre asimiláciu s majoritnou spoločnosťou, zdanlivo nelogicky uprednostňovali židovských partnerov. Dôvodom tejto preferencie nebol sentiment či vzťah k judaizmu, ale obava, že nežidovský partner nepochopí zdravotné a najmä psychické dôsledky prežitého utrpenia. Nejde tu teda o bežné kritérium etnickej, náboženskej či sociálnej jednoty manželov, ale o endogamiu spoločnej skúsenosti. Ďalším paradoxom je, že v takýchto rodinách deti často vyrastali bez vedomostí o židovských reáliách, vrátane pôvodu rodičov (a teda aj ich samých). Zvolená stratégia sa v dôsledku skúseností šoa a politického diania v päťdesiatych rokoch alebo (vedomej či neúmyselnej) indiskrétnosti okolia ukázala neraz ako neúspešná. Reakcie detí na pre ne novú infor-

máciu sa pohybovali od príklonu ku komunite až po dôsledné odmietanie a zatajovanie židovského pôvodu (pozri Salner, 2000: 42-43).

Holokaust zmenil aj dovtedajšiu „náboženskú mapu judaizmu“. Pred holokaustom najpočetnejšiu a najvplyvnejšiu názorovú skupinu reprezentovala Autochtónna ortodoxná židovská náboženská obec v Bratislave. Deportácie postihli najmä tradičných Židov, takže v roku 1942 definitívne skončila „nadvláda“ ortodoxných veriacich (Jelínek, 1998: 101). Väčšinu z nich zavraždili v koncentračných táboroch, ďalší po oslobodení zvolili odchod zo Slovenska. V iných prípadoch utrpenie viedlo k strate viery. Podľa J. A. Jelínka po oslobodení veľká časť prežitých „sa už k náboženstvu predkov nevrátila, iná časť bola nábožensky vlažná alebo voľnomyšlienkárska. K židovstvu ich viazala etnická príslušnosť. Nebola nijaká vzácnosť, že práve členovia týchto skupín a ich deti objavili po nežnej revolúcii svoj etnický a náboženský pôvod. Demografické zmeny vyvolané vojnou vytvorili na Slovensku novú židovskú pospolitosť, ktorá sa pokúsila prispôbiť zmeneným demografickým podmienkam. Jednou z jej charakteristík je veľký počet miešaných manželstiev a detí, ktoré zápasia s problémom etnickej príslušnosti“ (Jelínek, 2009: 383). *„My sme boli pôvodne úplne asimilovaní. Našu ortodoxnú výchovu sme napríklad nechali úplne za sebou a boli sme iní ľudia. Prevrátili sme úplne kabát, ako sa to hovorí. Väčšina z nás bola z ortodoxných domov, Ester, ja i ostatní, ale stali sme sa úplnými ateistami a nacionálnymi Židmi“* (muž, 1929/128).

Bezprostredne po oslobodení v meste pôsobili okrem náboženských obcí aj zahraničné židovské inštitúcie, napríklad Palestínsky úrad (skrátene Palúrad), SOCHNUT (Jewish Agency for Palestina), American Jewish Distribution Committee (JOINT), sionistické organizácie (Hašomer Hacair, Makabi Hacair, Betar, Bnei Akiva). Analýza činnosti týchto organizácií v medzivojnovom období a počas šoa si zaslúži podrobnejšie spracovanie (najmä zo strany historikov), presahuje však možnosti tohto príspevku. Združenie rasovo prenasledovaných (SRP), ktoré začalo pôsobiť po oslobodení, zastupovalo najmä záujmy sekulárnych Židov (podrobnejšie Bumová, 2010: 18 a n., pozri tiež Soukupová, 2008: 63 a n.). Názory veriacich Židov približuje B. Eichler, ktorý charakterizoval túto organizáciu s neskrývaným dešpektom: „Určitý čas vychádza časopis Tribuna, orgán ‚rasove prenasledovaných‘; neviem, prečo tento podtitul. Ak mal bojovať za reštitučné práva, potom sa to týkalo hlavne Židov. Zdá sa mi, že bol to opäť vplyv Židov, ktorí unikli od židovstva a hanbili sa vystupovať pod menom Žid“ (Eichler, 1972: 89). Tieto organizácie boli po roku 1948 zrušené a ŽNO sa stala jedinou úradne povolenou židovskou organizáciou. Ale mnohí členovia komunity odmietali do nej vstúpiť. Ortodoxní veriaci síce predstavovali medzi preživšími menšinu, v náboženskej obci ale naďalej tvorili rozhodujúcu zložku.

SIONISTICKÉ HNUTIE

Strata viery sa nespájala vždy s vystúpením z komunity. Mnohí sa priklonili k sionistickému hnutiu, ktoré židovstvo „nevnímalo len ako náboženské, ale predovšetkým za moderné národné spoločenstvo“ (Hradská, 2012: 29). Sionizmus hľadal perspektívu v tvoriacom sa židovskom štáte. V Bratislave rôzne ideové prúdy hnutia pôsobili od konca 19. storočia až do zániku po nástupe komunistickej moci. Po šoa hnutie pomáhalo vyplniť ideové vákuum, ktoré pociťovala najmä mladá generácia. Podľa Philipa Rotha (2008: 38) bezprostredne po vojne „... bol sionizmus jediná mocná sila, ktorá prispela k znovuzrodeniu židovskej nádeje a sebadôvery“. Potvrďuje to Tomi Rei-

chental. Ako uvádza vo svojej knihe, v Hašomer hacair „poprvé jsem se cítil součástí něčeho dobrého díky svému vyznání. Nám, dětem, které přežily holocaust, bylo asi třeba připomenout, že judaismus není nic špatného, co by člověku způsobovalo jen zlo. V téhle skupině už jsem nebyl vyvržencem se žlutou hvězdou nebo s křiklavou červenou bundou“ (Reichental, 2013: 192). Spomienky bratislavskej aktivistky potvrdzujú tento názor a zároveň dokumentujú názorovú diferenciaciu vo vnútri sionistického hnutia:

„Tá potreba byť časťou niečoho bola veľmi silná, milovali sme Hašomer Hacair, ktorý bol na Zochovej 3. Boli tam dve budovy, jedna bola pre židovskú obec, mali sme tam náboženské vyučovanie a vedľa bola budova pre mládežnícke organizácie židovské. Dole v telocvični bol Hašomer Hacair, uprostred bol Makabi Hacair a hore boli Bnei Akiba a tie pobožnejšie hnutia. Tam sme mali krásne dni. Nikto nikdy nespomenul holokaust. My sme to niekde pochovali a nechceli sme o tom hovoriť. Chceli sme byť mladí, zdraví, s novými myšlienkami, a ja myslím, že tí, čo to viedli, nás zachránili, duševne nás zachránili. Mali sme zlé detstvo, ale mali sme veľmi peknú mladosť. Vlastne sme nemali nič, boli to povojnové časy, ale to nás nezaujímalo, mali sme kultúrne večierky a prvé lásky a priateľstvá a v lete a v zime sme mali tábory, volalo sa to mošovo, tešili sme sa, že sa chystáme na niečo dôležité. Nemala som ani jednu priateľku, ktorá nebola židovka. Moje priateľky sú dodnes tie, ktoré boli so mnou v Bratislave. Všetka moja energia išla na Hašomer Hacair. Tak potom vyzerali aj moje vysvedčenia, chudera moja mama mala so mnou starosti. Dnes sa vlastne nepamätám, kto boli moje spolužiačky, to je ako odseknutá vec, celkom sme sa koncentrovali na hnutie Hašomer Hacair a čakali sme na tú chvíľu, keď budeme môcť ísť do Izraelu. Počúvali sme správy, čo sa tu deje, keď vyhlásili izraelský štát, tak sme tancovali pred Národným divadlom, mali sme pocit, že svet patrí nám. Nepamätám sa na nejaký pocit antisemitizmu po vojne. Boli síce také mošovo, z ktorých nás poslali domov, lebo povedali, že sú tam benderovci, ale ja osobne som necítila nič, že by nás prenasledovali. Ale nechceli sme tam zostať žiť. Po tunajšej vojne v roku 1948, ešte sa ani neskončila, sme 13. februára 1949 išli v prvej skupine, dvesto mladých ľudí od 12 do 18 rokov. Boli sme na ceste nejakých trinásť alebo štrnásť dní, lebo sedem dní sme išli loďou a potom ešte vlakom, a tak sme sa v marci tridsiati šiesti kamaráti dostali do Kfar Masaryku. Tam sme prežili zase šťastné dni, ale nikdy sme nerozprávali o našich osudoch. Boli sme tridsiati šiesti, z toho iba dvanásť mali oboch rodičov, všetci ostatní boli siroty alebo polosiroty“ (žena, 1936/131).

Podľa niektorých prameňov v rokoch 1945 - 1949 zvolilo Slovensko odchod približne 11 500 Židov, čo predstavuje viac ako tretinu vtedajšieho počtu. Z toho väčšina (asi 10 500 osôb) smerovala do Palestíny/Izraela (Büchler, 1998: 74, pozri aj Jablonková, 1998; Nir, 1998: 87). Ivica Bumová (2010: 34-35) dospela k nižšiemu číslu. Podľa nej individuálnu alebo kolektívnu aliju uskutočnilo 9 984 osôb. Rozhodnutie o emigrácii neraz posilnili protizhidské násilnosti v rokoch 1945 - 1948. Prebehli na rôznych miestach Slovenska vrátane Bratislavy (pozri Bumová, 2010; Salner, 2008; Šmigel, 2011).

V medzivojnovom období sa príslušníci bratislavskej komunity najčastejšie hlásili k ortodoxnému judaizmu. Holokaust však ovplyvnil identitu a hodnotové orientácie preživších (podrobnejšie Salner, 2013). Väčšina Židov, ktorí ostali po roku 1945 na Slovensku, vychádzali pri svojom rozhodnutí z presvedčenia, že osobné aj existenčné istoty im zabezpečí zaradenie sa do majoritnej spoločnosti. V tom videli ochranu pred budúcim ohrozením, preto sa dištancovali od židovskej komunity. Iní prijali ideológiu komunistickej strany, ktorá vo svojom programe odmietala religiozitu a hlásala rovnosť a sociálnu spravodlivosť.

ŽIDOVSKÁ NÁBOŽENSKÁ OBEC

Spomenul som už, že v meste pôsobilo viac židovských organizácií, dlhodobo najdôležitejšiu úlohu na udržiavanie židovského religiózneho, ale aj kultúrneho a etnického povedomia zohrali Židovské náboženské obce. Vo veľkej miere aj vďaka tomu, že (rovnako ako strešná organizácia ÚZZNO) boli jedinými židovskými inštitúciami, ktoré legálne pôsobia od oslobodenia až do súčasnosti.

Oficiálny záznam potvrdzuje, že už 9. apríla 1945, teda necelý týždeň po oslobodení mesta sa v (dávnejšie asanovaných) priestoroch ŽNO na Školskom dvore 4 (Schulhof) zišlo 14 ľudí s cieľom obnoviť činnosť ortodoxnej obce. Zápis zo stretnutia, ale aj zápisnice z neskorších schôdzí predstavenstva obnovennej ŽNO ilustrujú, že šoa neotriasla vierou všetkých preživších. Zo záznamov vyplýva úsilie systematicky vytvárať podmienky na dodržiavanie predpisov tradičného judaizmu. Spomína sa oprava a sprístupnenie mikve (rituálny kúpeľ), obnovila sa činnosť pohrebného bratstva Chevra Kadiša (Zápisnica ŽNO zo 16. mája 1945), prijali rituálneho mäsiara (šochet) a podnikli kroky na obnovenie náboženského vyučovania. Úsilie o oživenie religiozity potvrdzujú aj spomínané memoáre: „Po vojne sa obnovili a konali sa bohoslužby: Synagóga na Prayovej ulici /správne na Preyssovej – dnešná Heydukova ul. – pozn. P. S. / (Gestetner Šul), Kapucínska č. 7, Temine Haderech, kde predsedom bol nebohý Samuel Weisz, Židovská ulica čis. 28 (Brüll Šul) a taktiež neologické židovstvo obnovilo bohoslužby v synagóge na Rybnom námestí. Dnes (t. j. 1972, ale platí to aj pre súčasnosť – P. S.) existuje v Bratislave už len jedna synagóga na Prayovej ulici, kde cez týždeň už len ťažko zháňajú ľudí na Minjan a regulárne bohoslužby sa konajú už len v piatok večer a v sobotu ráno. Po vojne pravidelné talmudistické šiury v Šur Stiebel na Zámockej ulici čis. 74, dnes žiadne vyučovanie náboženstva alebo židovskej hebrejskej kultúry“ (Eichler, 1972: 74-75). Situáciu ortodoxných veriacich v Bratislave skomplikovala skutočnosť, že „v rokoch 1948 – 1949 všetci ortodoxní rabíni opustili ČSR, málo sa starajúc o budúci náboženský život svojich súvercov zanechaných na Slovensku. Výnimku tvoril Elijahu Katz“ (Eichler, 1972: 4).

Väčšina zachovaných údajov sa týka ortodoxného židovstva, aktivizovala sa však aj neologická obec. Po náhlej smrti rabína Armina Friedera prevzal vedúcu úlohu jeho brat Emanuel Frieder.

Na jeseň roku 1945 vstúpila do platnosti Vyhláška Úradu predsedníctva SNR č. 5831/1945 „o úprave pomerov židovskej konfesie na Slovensku“, ktorou Zbor povereníkov „... poveruje správou organizačných vecí židovských náboženských obcí na Slovensku Ústredný sväz židovských náboženských obcí na Slovensku, ktorý má predsedu, šesť členov poradného zboru a šesť náhradníkov. Za predsedu sa ustanovuje Armin Frieder, hlavný rabín kongresovej (neologickej – P. S.) židovskej obce v Bratislave, ktorému sa dáva v organizačných otázkach tohto ústredia, ako aj židovských náboženských obcí všetkých rítov na území Slovenska plná moc“. Dobové pomery ilustruje, že k podmienkam zaradenia do týchto funkcií patrilo, „že členovia aj náhradní členovia zboru sú československými štátnymi občanmi, slovenskej národnosti, politicky a mravne zachovalí a ovládajú slovenský jazyk“. Vyhláška ďalej určovala, že až do schválenia nových stanov „... budú jednotlivé náboženské obce fungovať podľa smerníc daných im Ústredným zväzom židovských náboženských obcí na Slovensku a majú sa zjednotiť pod názvom „Židovská náboženská obec v...“. Napriek oficiálnemu zjednoteniu existuje množstvo dokladov, že reálne rozdiely (a napätia) medzi predstaviteľmi rôznych prúdov judaizmu pretrvávali. Predovšetkým ortodoxní Židia odmietali rezignovať na pozíciu rozhodujúcej sily v komunite.

Požiadavka na zjednotenie komunity nebola len prejavom administratívnej svojvôle. Zohľadnila, že v mnohých mestách chýbal potrebný počet veriacich pre minjan (desať židovských mužov, ktorí sú podmienkou vykonania každého náboženského obradu), nieto ešte pre pôsobenie dvoch či dokonca troch. Zároveň toto riešenie minimalizovalo prípadné spory o majetok zaniknutých obcí, spolkov alebo iných organizácií. Logiku tohto nariadenia dodatočne akceptoval aj B. Eichler (1972: 76), hoci pôvodne patril k jej tvrdým odporcom: „Oprávnená a krásna je idea pre udržanie židovstva, keď v slobodnej spoločnosti (zdôraznil B. E.) sa separujú Židia rôzneho odtieňa, superortodoxní, ortodoxní, chasidi, konzervatívci, neológovia a reformovaní, ktorí inak majú kladný vzťah k židovstvu, ale nie v štátnom zriadení, kde oficiálny program vedúcej politickej sily je protináboženský. Tu treba pevnej jednoty na udržanie židovstva.“ K umiernenému postojom možno prispelo, že podľa citovanej vyhlášky „... mali sa postarať o to, aby ortodoxní členovia mohli sa nábožensky ukájať a za týmto účelom zriadiť potrebné inštitúcie“, teda kôšerné rituálne rezanie, rituálny kúpeľ mikve atď. (Eichler, 1972: 4). J. A. Jelínek (1998: 101) vysvetľuje odpor ortodoxných Židov tým, že „vedenie ÚZŽNO prešlo de facto do rúk sionistov a bolo pod istým vplyvom ľavicových osobností“. Ako vidno, v Bratislave naďalej prevládal vplyv tradičného judaizmu.

Konflikt medzi ortodoxným a umiernenejším prístupom v (zdanlivo) zjednotenej obci sa naplno prejavil počas volieb do predstavenstva bratislavskej ŽNO v apríli 1954. Ortodoxní Židia spochybnili mandát niektorých novozvolených členov výboru s odôvodnením, že ich spôsob života údajne nezodpovedá religióznym požiadavkám. Riešenie malo rozhodnúť, či komunita bude viac „židovská“, teda otvorená pre každého kto zodpovedá kritériám halachy, alebo „náboženská“. Táto alternatíva vyžadovala okrem pôvodu aj dodržiavanie predpisov ortodoxného judaizmu. Jadro sporu približuje B. Eichler: „V tejto (Štatútovej - P. S.) komisii sa vyhrotil boj medzi vtedy ešte existujúcimi tromi rabínmi a laickými živlami, najmä medzi hlavným rabínom Katzom a delegátmi obcí. Ten sa usiloval o nezávislú moc na laickom živle, niečo podobné, ako majú v katolíckej cirkvi, čo ovšem sa priečilo židovským tradíciám“ (Eichler, 1972: 5).

Pripravované nové stanov (prijaté v roku 1962) sa nemohli vyhnúť otázke členstva v ŽNO. Po nedávnych skúsenostiach mnohí Židia síce mali záujem o židovský život, odmietali však deklarovať verejne svoj pôvod formou členstva v ŽNO. Nechceli sa totiž ocitnúť v nijakých zoznamoch, ktoré sa mohli (podobne ako sa stalo v roku 1942) zneužiť proti nim. Preto napokon „štatút vychádzal z takej koncepcie členstva v židovskej náboženskej obci, že nevyžadoval registrovanie, ani deklaráciu o vstupe za člena ani platenie členských príspevkov ako sine qua non, ale bazíroval na automatickosti (stačilo byť Židom podľa rituálnych predpisov a stal sa členom židovskej obce). Tento princíp vyhovoval rôznym kategóriám židovského obyvateľstva.“ Ďalšie riadky B. Eichlera ukazujú dve skutočnosti: v prvom rade, že opatrnosť bola opodstatnená. V roku 1971 štátne orgány žiadali (bez uvedenia dôvodu ale „určite nie pre dobro Židov“) vytvorenie menného zoznamu. Po protestoch zo strany ÚZŽNO sa uspokojili so všeobecnými údajmi o počte členov jednotlivých obcí (Eichler, 1972: 7-8). Potvrdilo sa zároveň, že poučenie z holokaustu je silnejšie než strach z inej totalitnej moci.

Prijaté riešenie nezodpovedalo predstavám a požiadavkám duchovných. Podľa nových stanov práva člena (vrátane volebného) mohli získať aj ľudia, ktorí nerešpektovali ortodoxné tradície a autoritu rabínov: Ako sa v novembri 1954 ukázalo, väčšina prítomných „zastávala stanovisko, že každá osoba, ktorá sa hlási k židovskému náboženstvu, bez ohľadu na to, či dodržiava náboženské predpisy alebo nie, má používať všetky práva ŽNO, ak sú ináč splnené podmienky v zmysle volebného poriadku“. Ta-

kúto interpretáciu zásadne odmietal rabín Katz a jeho názoroví súputníci (Zápisnica ÚŽŽNO, 14. 11. 1954).

ŽNO BRATISLAVA V ROKOCH 1948 – 1968

Rok 1948 priniesol dve udalosti, ktoré zásadne ovplyvnili židovskú komunitu. Vo februári 1948 sa v Československu dostala k moci KSČ a v máji vznikol štát Izrael.

Nemám k dispozícii autentické dokumenty z prelomu štyridsiatych a päťdesiatych rokov. Neskoršie zápisnice a iné pramene naznačujú, že funkcionári sa v duchu overených židovských skúseností usilovali o konsenzus s novou mocou a opakovane deklarovali lojalitu s režimom. Potvrďuje to aj J. A. Jelínek: „Rabíni, od Eliáša Katza počnúc, boli konformní k požiadavkám propagandy, konali svoje rabínske povinnosti k spokojnosti úradov. Možno aj preto ich fyzicky neobťažovali (ako napríklad Katolícka akcia). Možno im pomáhali už spomenuté židovské tradície, ktoré učili a odporúčali spoluprácu s vládcom (kým nesiahal na základy židovskej viery, ako napríklad násilné pokrstenie). V homíliách rabíni zdôrazňovali prvky vyhovujúce režimu, napríklad mier, sociálnu spravodlivosť a prosili o božiu milosť pre vládcu. Niektoré náboženské príležitosti (napríklad Pesach, ktorý vyznačoval slobodu a jar) sa dali ľahko prispôbiť očakávaniam režimu. Pri čisto religióznych sviatkoch Roš hašana a Yom Kipur (Nový rok a Deň zmierenia) sa rabíni aj veriaci snažili nezdôrazňovať prvky, ktoré mohli byť režimu nemilé. (...) Komunisti sa snažili znemožňovať masové stretávanie Židov, napríklad cez sviatky Purim a Chanuka, tradične slávené spoločne a so zábavami“ (Jelínek, 2009: 417-418). Nesporne však proces so „sprisahaneckým centrom Rudolfa Slánskeho“, v ktorom boli obžalovaní, odsúdení a popravení najmä komunisti židovského pôvodu, vniesol do komunity opäť atmosféru strachu. Represálie boli intenzívnejšie v Čechách než na Slovensku a smerovali predovšetkým proti politicky angažovaným „viditeľným Židom“. Hoci nemali plošný charakter, priamo alebo nepriamo sa dotkli prakticky celej komunity (pozri Salner, 1998; Langerová, 2009). Ilustrujú to aj svedectvá pamätníkov:

„Potom som robil v jednom centrálnom úrade, no a to bolo v období, keď zaistili Slánskeho a tých ostatných. Tak potom ma zavolali na kádrový odbor a povedali mi, že, bohužiaľ, sme s vašou prácou veľmi spokojní, ale, bohužiaľ, keďže ste židovského pôvodu a generálny tajomník ÚV KSČ Rudolf Slánsky je väznený ako špión, tak sme stratili dôveru, a, bohužiaľ, nemôžeme vás nechať ďalej pracovať. Tak som nemohol ísť späť ani do mojej kancelárie zobrať si veci, ale hneď som musel túto budovu opustiť“ (muž, 1924/49).

Ťažiskom činnosti ŽNO v tomto období naďalej ostávali náboženské aktivity vrátane kultúrnych a spoločenských podujatí. Dôležitú funkciu zohrávali aj akcie sociálne a spomínané deklarácie lojality k režimu. Rozpor religióznej tradície a komunistickej ideológie spôsobil, že život komunity „byl sekularizovaný a súčasne schizofrenný“ (Soukupová, 2011: 40). V tejto situácii „židovská reprezentace chápala jako svůj hlavní úkol udržení židovského náboženského a společenského života...“ (Soukupová, 2011: 40).

Deklarovaná ústretovosť prinášala prinajmenšom od polovice päťdesiatych rokov relatívne umiernené reakcie zo strany komunistickej moci. Takéto gestá však „neznamenali ani koniec oficiálneho státného dohľadu nad menšinou, ani koniec diskriminácie židovskej komunity ze strany státných orgánů“ (Soukupová 2011: 39; pozri tiež strany 41

a n.). Dobový stav ilustruje slávnosť pri príležitosti 150. výročia príchodu Chatama Sofera do Bratislavy. Konala sa v reprezentačných priestoroch Zrkadlovej siene Prímocného paláca v októbri 1956. Zišli sa zástupcovia slovenskej, českej a zahraničnej židovskej komunity (vrátane ortodoxných veriacich z USA či Izraela), ale aj predstavitelia mesta, štátu a komunistickej strany (pozri Eichler, 1972: 86; Salner, 2008: 80-82). Spomenutú schizofrénnosť potvrdzuje hlavný prejav, ktorý predniesol B. Eichler. Okrem iného povedal: „Pridfzame sa učeniu tohto velikána širokej koncepcie, ktorý hlásal len a len znášanlivosť medzi ľuďmi bez rozdielu tried a náboženstva, takže zachovávanie jeho odkazu smeruje vlastne k súčasnému úsiliu ľudu dobrej vôle a k výstavbe socializmu a k udržaniu svetového mieru“ (Salner, 2000: 167).

Šesťdesiate roky priniesli liberalizáciu spoločenských pomerov, ktorú vítala väčšina členov židovskej komunity (podrobnejšie Jelínek, 2009: 421). Zápisnice ukazujú vzrast počtu neformálnych kultúrnych a spoločenských podujatí a najmä aktivizáciu mladej generácie. Dôsledkom zmiernenej politickej kontroly boli organizované pobyty skupín mládeže v Rakúsku, Juhoslávii či Izraeli. Tieto roky však nepriniesli len pozitívne momenty, ale aj niektoré negatívne sprievodné javy, napríklad zničenie neologické synagógy na Rybnom námestí. Boj o záchranu i opis jej asanácie približuje Ivan Bútor (2011), fotodokumentácia Juraja Bonča s textom Jána Čomaja (2010), štúdia Lucie Kermietovej (2011), vyšlo viac ďalších erudovaných prác s touto tematikou. Osudu tohto objektu sa preto nevenujem podrobnejšie. Obmedzím sa na konštatovanie, že zničenie synagógy podľa môjho názoru nekorenilo hlavne v antisemitizme, ale predstavovalo súčasť širších urbanistických premien, ktoré „mali za cieľ odstrániť napätie medzi socialistickou (slovenskou) súčasnosťou a pluralitnou (prevažne neslovenskou) minulosťou“ (Salner, 2008: 64).

Na rozdiel od väčšiny súčasníkov Benjamín Eichler hodnotil šesťdesiate roky z hľadiska komunity skepticky a neskrýval obavy z narastajúceho antisemitizmu: „Tak v Maďarsku v r. 1956 ako aj v ČSR v roku 1968 šovinistické a antisemitské živly sa tlačili na horu a v oboch krajinách by tiekla pravdepodobne opäť židovská krv. V Maďarsku sa objavili nyilašské skupiny a na Slovensku ‚marche‘ na Bradlo, kde odznelo mnoho antisemitských hesiel. Nacisticko antisemitské živly začali obviňovať Židov z príčiny, že oni sú na vine, že v týchto krajinách došlo k vláde komunistov. Dubček sám držal za nutné vyzvať obyvateľstvo, aby upustili od útokov proti Židom, ktorých on odhadol vtedy asi na 10 000 a ktorí toľko už pretrpeli za poslednej svetovej vojny (viď časopis Pravda z tejto doby). Aj táto znova vzniklá neistá situácia pre Židov prispela k hromadnému úteku Židov na Západ. Aj z tohto hľadiska treba sa dívať na udalosti v roku 1956 v Maďarsku a v roku 1968 v Československu. Prechod by bol pravdepodobne trpký pre Židov a zásah sovietskej armády najmä v Maďarsku rozhodne zabránil tomu, že v Budapešti nevešali na ulici Židov. Jediným aktívom týchto revolúcií bolo, že z oboch krajín mohli mnohí Židia utiecť, ak to možno za aktívum zaknihovať“ (Eichler, 1972: 81).

ROKY 1968 – 1989

Na okupáciu v auguste 1968 reagovala veľká časť židovskej komunity emigráciou. Toto riešenie vyplynulo zo strachu z opakovania nedávnych tragických skúseností, ale aj z faktu, že vďaka historickej skúsenosti (a jazykovej výbave) boli Židia mentálne lepšie pripravení na vynútenú zmenu prostredia než príslušníci majoritnej spoločnosti (podrobnejšie Heitlingerová, 2006). Podľa dostupných údajov Slovensko do jesene

1969, keď sa opäť uzavreli hranice, opustilo takmer 4 tisíc Židov, čo predstavuje približne 50 % vtedajšieho stavu (Eichler, 1972: 7, pozri tiež Bumová, 2006). Podľa dlhoročnej administratívnej pracovníčky ŽNO pani L. G. počet „hláv rodiny“ v evidencii bratislavskej obce klesol z takmer 600 približne na 200.

Budúcnosť židovskej komunity ovplyvnilo, že emigrovala väčšina príslušníkov mladšej a strednej generácie. V dôsledku toho zaniklo množstvo dovtedy funkčných náboženských obcí; kým pred rokom 1968 na území Slovenska pôsobilo vyše 40, po roku 1969 ich počet postupne klesal až na 15. Mnohí z tých, ktorí ostali, sa dištancovali od činnosti náboženských obcí. Strata veľkého počtu členov postihla aj bratislavskú komunitu. Možno povedať, že stav členskej základne dosiahol úroveň, ktorá už nedovoľovala realizovať v plnom rozsahu náboženské, kultúrne a sociálne aktivity. K úpadku vo veľkej miere prispelo, že emigráciu uprednostnili aj špičky komunity. Hlavný rabín Eliáš Katz odišiel pôvodne na ročný študijný pobyt do Izraela, z ktorého sa však už nevrátil. Na uvoľnené miesto zvolili jeho menovca Izidora Katza, ktorý vo funkcii zotrval do svojej smrti v roku 1978. Rabínsky post ostal prázdny až do roku 1993, keď prišiel do Bratislavy rabín Baruch Myers, ktorý tu pôsobí dodnes. (Dovtedy rabínske povinnosti pri bohoslužbách a obradoch prevzali niektorí starší členovia obce.) Benjamin Eichler sa v roku 1972 vysťahoval za svojimi deťmi do Kanady, odišli aj niektoré ďalšie vedúce osobnosti.

Židia, ktorí ostali na Slovensku, sa v období normalizácie opäť stretávali s prejavmi otvorenej alebo skrytej perzekúcie zo strany ŠtB a iných mocenských orgánov. Nie náhodou historik Ján Hlavinka (2005) svoju štúdiu o situácii v sedemdesiatych rokoch nazval Židovská komunita pod kontrolou. Ivica Bumová (2006) s použitím archívnych materiálov i spomienok súčasníkov mapovala akcie ŠtB voči mladým Židom v Západoslovenskom kraji vrátane Bratislavy. Na situáciu častí ľudí opäť reagovala apatiou a úsilím stať sa „neviditeľným Židom“ (pozri Salner, 1998).

Spomenutú stratégiu „neviditeľnosti“ nespochybňuje ani občasná prítomnosť jednotlivcov na bohoslužbách v synagóge, návštevy kancelárie ŽNO kvôli nákupu macesov a iných pesachových produktov, platenie cirkevnej dane, vybavovanie pohrebov atď. Hoci väčšinou pociťovali sympatie k Izraelu, až na výnimky ich skrývali pred verejnosťou a ešte viac pred orgánmi štátnej moci. Príležitosť dať najavo skutočné zmýšľanie ponúkali ojedinelé športové stretnutia proti izraelským reprezentantom. Ako prejav nesúhlasu s mocou a pozitívneho vzťahu k Izraelu neraz chápali už samotnú účasť na zápase. Len niektorí išli o krok ďalej: „*V totalite som taktiež nič dobré nezažil, pretože ja som si dopisoval s priateľmi, ktorí ostali v Izraeli a štátna bezpečnosť toto všetko evidovala. Keď tu boli zápasy, keď sa hral nejaký zápas a prišli sem izraelskí basketbalisti, my, ja, so svojím synom, sme boli na týchto zápasoch, my sme boli snáď traja-štyria, ktorí vykrikovali, že Izrael do toho, Izrael do toho, a, samozrejme, my sme boli hneď stredobodom pozornosti ŠtB a na druhý deň sme boli už na Februárke*“ (muž, 1932/48).

Na novú situáciu sa adaptovali jednotlivci, ale aj inštitucionálne aktivity ŽNO. Činnosť obce sa pohybovala medzi pasívnou rezistenciou a rezignáciou. Členovia i funkcionári ŽNO si osvojili názor, že komunita nemá budúcnosť a hrozí, že stratí aj svoju minulosť...

Zápisnice (rovnako ako správy z členských schôdzí) za roky 1970 – 1989 sú väčšinou stručné a obsahujú len nevyhnutné údaje. Smerom k orgánom štátnej moci naďalej deklarovali lojalitu. Komunitné aktivity sa okrem administratívy obmedzili na základné náboženské záležitosti. Aj v sťažených podmienkach dlhý čas dokázali organizovať pravidelné bohoslužby (v praxi to znamená, že museli zabezpečiť účasť desiatich mužov), a to každodenne dvakrát: „Aby bol zabezpečený denne ráno a večer Minjan, sme

nútení niekoľkým starším členom našej obce poskytnúť skromnú odmenu za pravidelnú účasť. Doteraz sme poskytli 3–4 osobám mesačnú odmenu Kčs 100. Pán K. sa obrátil na prezídium so žiadosťou o zvýšenie tejto odmeny na Kčs 200. Bolo by záhodno, keby sa teraz rozhodlo o výške odmeny vzhľadom na to, že sa blíži zimné obdobie“ (Zápisnica ŽNO, 12. 9. 1971). Problémy s minjanom majú dlhodobý charakter (a pretrvávajú dodnes). Takmer presne o 15 rokov neskôr, 29. 1. 1986 dostali členovia ŽNO obežník, ktorý začína slovami: „Pozorne s obavami a úzkosťou v srdci sledujeme ako najmä v poslednej dobe ubúda verných, dobrých členov našej svätej obce, ktorí sa často obetavo zúčastňovali pravidelne denných modlitieb. Konali tak z hĺbky svojho presvedčenia a viery, ktorej zostali verní do konca svojho života. Smútime za týmito tehojrim (čistými) a kedojšim (svätými), ktorým bola dochádzka k minjanu náplňou života.“ V závere predstavenstvo „apeluje a prosí, aby ste urobili všetko pre zachovanie minjanu, ktorý je zásadnou podstatou existencie náboženskej obce“. Od druhej polovice osemdesiatych rokov do konca milénia sa veriaci schádzali už len v piatok večer a na raňajších bohoslužbách v dňoch, keď sa vyberá a číta Tóra (pondelok, štvrtok a sobota). V novom tisícročí sa minjan pravidelne schádza už len počas sviatkov a šabesových bohoslužieb, teda v piatok večer a v sobotu ráno. Čítanie Tóry v týždni odpadlo.

Reakciu na pomery v normalizácii odráža nezáujem členov o vyučovanie náboženstva a prípravu na bar micva, ktorá deklaruje prechod do dospelosti: „Tu naďalej nevidíme možnosť získať ani potrebného učiteľa, ani potrebný počet detí. I keď sme podnikli všetko potrebné, vyslali obežníky rodičom, dostali sme jednu jedinú prihlášku. Ak ale členská schôdza považuje za účelné, môžeme o tejto záležitosti znovu diskutovať“ (Zápisnica z Členskej schôdze ŽNO, 6. 12. 1973).

Napriek úradným perzekúciám a personálnym problémom okrem pravidelných bohoslužieb každý rok prebiehali pesachové, purimové či chanukové oslavy v priestoroch obce. Aj keď stará košerná kuchyňa na Zámočkej ulici bola pre nedostatok finančných prostriedkov v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch opakovane dlhodobo mimo prevádzky, pravidelne ju otvárali počas Pesachu, keď veriaci 8 dní nesmú konzumovať nijaké kvasené jedlo. Súčasťou osláv naďalej boli tradičné sederové večere v predvečer prvého a druhého dňa sviatku Pesach. Populárne boli purimové a chanukové posedenia s kultúrnym a spoločenským programom, ktorý zväčša napĺňali „z vlastných zdrojov“: „Dňa 27. februára t. r. sme usporiadali v renovovanej miestnosti rituálnej kuchyne oslavu sviatku Purim. Hoci sme teraz upustili od zaužívaného spôsobu rozoslania pozvánok, jednako boli všetky stoly obsadené. Po prejave brata Ľudovíta Dojča o podstate sviatku a charakteristických vlastnostiach osôb z Megila bol hodnotný kultúrny program. Vystúpili sestričky Silvia a Karin Krausové podaním niekoľkých purimových jidiš piesní. Bol to pôžitok počuť piesne v jidiš od malých detí za klavírneho doprovodu pána Dr. Bergera. Liturgické a jidiš piesne v krásnom prednese brata Andreja Schönhausera s klavírnym doprovodom dra Bergera nadchli a veľmi uspokojili obecenstvo. Hodnotný prednes ukážky z klasikov a zmesu jidiš piesní na klavíri p. drom Bergerom prispel k zvýšeniu úrovne zdarilého programu tradičného purimového posedenia. Prítomní, uspokojení kultúrnym programom, zostali ešte dlho na svojich miestach pri pani Editou Katzovou pripravenom chutnom pohostení. Večierok splnil nad očakávanie svoj cieľ a ľudia spokojne odchádzali domov“ (Zápisnica ŽNO, 3. 3. 1983).

Hoci predstavitelia vedenia obce v období normalizácie možno rezignovali na vízie a stratili vieru v lepšiu budúcnosť, nemožno v tejto súvislosti hovoriť o zlyhaní. Dokázali sa adaptovať na ťažké podmienky normalizácie tak, že vedeli zabezpečiť fungovanie náboženského života a udržiavať kontinuitu tradícií judaizmu.

KOMUNITA PO NOVEMBRI 1989

November 1989 priniesol v mnohom zásadne odlišné podmienky pre ďalší rozvoj bratislavskej ŽNO. V prvých mesiacoch a rokoch najmä v staršej generácii ešte vždy prevládala opatrnosť, neistota a strach. Prispieval k tomu politický vývoj, najmä úsilie niektorých kruhov o rehabilitáciu režimu a vedúcich osobností vojnového Slovenského štátu. Rozdelenie Československa a vznik samostatnej Slovenskej republiky vyvolával zas spomienky na minulosť a obavy z jej návratu, čo ešte viac zosilňovalo negatívne pocity.

Radosť z pádu režimu ani vyššie spomenuté obavy nezabránili vzniku „tradičného“ napätia vo vnútri komunity. V tomto období prebiehalo medzi „starými“ a „novými“ Židmi. Prví sa pokúšali opäť presadiť princípy ortodoxného judaizmu (hoci sami ich väčšinou nedodržiavali), druhí zas usilovali otvoriť komunitu viac tak dovnútra, ako aj smerom k verejnosti. Dejiskom boli najmä zasadnutia ÚZŽNO, vo väčšej či menšej miere sa ale prenášali aj na pôdu jednotlivých obcí vrátane bratislavskej. Príčinami a priebehom tohto dlhodobého konfliktu sa podrobnejšie zaoberajú dve knihy priameho účastníka Miloša Žiaka (2003; 2012).

Väčšina príslušníkov komunity dnes nevníma svoje židovstvo religiózne, ale skôr chcú udržiavať tradície v kultúrnej či etnickej rovine. Z toho vyplývajú aj aktivity ŽNO. Obec ponúka fyzický priestor a duchovné podmienky na udržiavanie tradícií, formovanie identity a uspokojovanie ich potrieb. Budova obce sa využíva nielen na administratívne účely a vlastné podujatia, ale konajú sa tu akcie nových a obnovených židovských organizácií. V roku 1990 založili mladí nadšenci Československú úniu židovskej mládeže (po rozdelení spoločného štátu upravila názov na Slovenská únia židovskej mládeže, SÚŽM) a pod týmto menom pracuje dodnes. Okrem seminárov a iných podujatí Únia vydávala časopis Chochmes, ktorý svojím obsahom a informačnou hodnotou oslovoval všetky generácie komunity. (Pred niekoľkými rokmi zanikol, od roku 2006 jeho funkciu prevzal štvrťročník ŽNO Kehila Bratislava, zameraný najmä na informácie o dianí v obci.) V roku 1992 obnovila činnosť humanitárna organizácia B'nai B'rit Tolerancia. Nadväzovala na aktivity svojho predchodcu, ktorému úrady zakázali činnosť v októbri 1938. V polovici deväťdesiatych rokov začalo ako spoločný projekt ŽNO a Nadácie Milana Šimečku pôsobiť Dokumentačné stredisko holokaustu. Vďaka tvrdohlavosti a pevnej vôli pani Hildy Hraboveckej sa neskôr zmenilo na stabilnú inštitúciu a úspešne pôsobí aj v súčasnosti. Výsledkom doterajšej činnosti je archívny výskum, pripravovaný zoznam obetí šoa, niekoľko publikácií a konferencií, predovšetkým však 8 zväzkov archívnych dokumentov Holokaust na Slovensku.

V prvých mesiacoch a rokoch po novembri dôležitú úlohu zohrávalo dodnes fungujúce Židovské fórum. Najmä spočiatku sa táto akcia stretávala s enormným záujmom židovskej verejnosti, takže priestory obce neraz nestačili. Organizátor Pavel Traubner pozýval zaujímavých hostí z radov komunity, ale aj nežidovské osobnosti kultúrnej a politickej scény. Skutočnosť, že prišli a nebáli sa verejne deklarováť svoj pôvod alebo sympatie k židovstvu a Izraelu prispievala k upevňovaniu židovskej identity mladších a pomáhala najmä starším ľuďom zbaviť sa pretrvávajúcích obáv návratu minulosti.

V deväťdesiatych rokoch vedenie ŽNO prešlo generačnou obmenou a pokúsilo sa optimalizovať ďalšiu činnosť. K dokladom zmeneného trendu patrilo úsilie preniesť časť aktivít na verejnosť. Významne k tomu prispel rabín Baruch Myers, ktorý niekoľko mesiacov po príchode do Bratislavy zaviedol na Slovensku dovtedy neznámu tradíciu verejného zapalovania chanukového svietnika. V decembri 1993 bol prvým česť-

ným hosťom tohto obradu vtedajší predseda Národnej rady Ivan Gašparovič, v neskorších rokoch prijali pozvanie ďalší významní predstavitelia verejného a kultúrneho života. Aj mimo komunity vyvolávajú záujem spoločenské aktivity spojené so sviatkami (sederové večere pri príležitosti sviatku Pesach, purimové či chanukové slávnosti, ale aj askary na pamiatku obetí holokaustu atď.). Členská schôdza 22. 5. 2002 po diskusiách, ktoré trvali niekoľko rokov, prijala prelomové rozhodnutie, že riadnymi členmi ŽNO sa mohli stať nielen tí, ktorí majú židovskú matku, ale aj ľudia, ktorí majú len otca Žida. S výnimkou bohoslužieb, kde naďalej v plnej miere platia pravidlá halachy, majú rovnaké práva a povinnosti ako ostatní. Toto rozhodnutie významne prispelo k ďalšiemu oživeniu obce.

ZÁVER

Zámerom tohto príspevku je ilustrovať na základe materiálu z bratislavského prostredia priebeh adaptácie židovskej komunity na zmeny spoločenských pomerov po holokauste.

Vývoj ŽNO Bratislava (i celej židovskej komunity) po roku 1945 poukazuje na to, ktoré historické momenty iniciovali potrebu adaptácie jednotlivcov a inštitúcií komunity na spoločenskú zmenu. Dokumentuje, ako na tieto procesy reagovala minorita, ktorá na základe historických skúseností a vlastných zážitkov členov prežívala permanentný pocit ohrozenia.

Získané poznatky potvrdzujú, že v priebehu siedmich desaťročí sa obec dokázala adaptovať na vnútorný vývin totalitného režimu a následnú demokratickú zmenu spoločnosti tak, že napriek všetkým problémom dokázala plniť potreby svojich členov v religióznej, sociálnej či kultúrnej sfére. Materiál zároveň dokumentuje, že tento veľmi zložitý proces ovplyvnil rôzne aspekty kultúry, spôsobu života, ale aj hodnotové orientácie a identitu členov komunity. Pre dôkladné pochopenie problematiky sú však nevyhnutné ďalšie hĺbkové analýzy etnológov, ale aj sociológov, psychológov a historikov.

*Štúdia vznikla v rámci projektu 2/0099/11
Adaptácia obyvateľov mesta na procesy sociálnych zmien*

LITERATÚRA

- Bončo, J., Čomaj, J. (2010). *Búranie Podhradia. Stavba Mosta SNP*. Marenčin PT, Bratislava.
- Bumová, I. (2006). Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963 – 1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj). In: D. Luther (Ed.), *E/Migrácie a Slovensko*. Zing Print, Bratislava, s. 41-74.
- Bumová, I. (2010). Povojnové pomery židovskej komunity na Slovensku a emigrácia Židov do Palestíny/Izraela v rokoch 1945 – 1953. In: M. Vrzgulová, P. Salner (Ed.), *Reflexie holokaustu*. Ústav etnológie SAV, Bratislava, s. 16-35.
- Bútorá, I. (2011). Kto zbúral Podhradie? In: *Stratené mesto Bratislava – Pozsony – Pressburg*, Marenčin PT, Bratislava, s. 15-153.
- Büchler, R.Y. (1998). Znovuoživenie židovskej komunity na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: *Acta judaica Slovaca*, č. 4, s. 65-78.
- Eichler, B. (1972). *Príspevok k histórii Židov na Slovensku z doby druhej svetovej vojny až po október 1972*, Toronto, 104 s. rkp.
- Heitlingerová, A. (2006). *Ve stínu holokaustu a komunizmu. Čeští a slovenští židé po roce 1945*. G+G, Praha.

- Hlavinka, J. (2005). Židovská komunita pod kontrolou. In: *Pamäť národa*, č. 2, s. 20-32.
- Hradská, K. (2012). *Gizi Fleischmannová. Návrat nežiadúci*. Marenčin PT, Bratislava.
- Jablonková, Ch. (1998). Izrael a Židia zo Slovenska. *Acta Judaica Slovaca*, č. 4, s. 163-186.
- Jelínek, J. A. (1998). Zachráň sa, kto môžeš. Židia na Slovensku v rokoch 1944-1950. In: *Acta Judaica Slovaca*, č. 4, s. 91-120
- Jelínek, J. A. (2009). *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku v 20. storočí*. Vydavateľstvo Jána Mlynárika, Praha.
- Kermietová, L. (2011). Neologická synagóga na Rybnom námestí – obeť rozvoja Bratislavy. In: M. Medvecký (Ed.), *Fenomén Bratislava*. ÚPN, Bratislava, s. 150-177.
- Langerová, Žo. (2007). *Vtedy v Bratislave. Môj život s Oskarom L.* Marenčin PT, Bratislava.
- Nir, A. (1998). Sionistické hnutie po druhej svetovej vojne. *Acta Judaica Slovaca*, 4, s. 79-90.
- Reichental, T. (2013). *V pekle jménem Bergen-Belsen*. Vydavateľství Víkend.
- Roth, Ph. (2008). *Operace Shylock*. Mladá fronta, Praha.
- Salner, P. (1998). „Viditeľní“ a „neviditeľní“ Židia v slovenskej spoločnosti po roku 1945. In *Acta Judaica Slovaca*, č. 4, s. 121-134.
- Salner, P. (2000). *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Zing Print, Bratislava.
- Salner, P. (2008). *Premeny židovskej Bratislavy*. Albert Marenčin PT, Bratislava.
- Salner, P. (2013) *The Jewish Identity in Slovakia after the Shoah*. Lambert Academic Press, Saarbrücken.
- Šmigel, M. (2011). Protižidovské výtržnosti v Bratislave v rokoch 1946 a 1948 v kontexte povojnových prejavov antisemitizmu na Slovensku. In: M. Medvecký (Ed.), *Fenomén Bratislava*. ÚPN, Bratislava, s. 251-273.
- Soukupová, B. (2008). „Životní světy českých Židů po šoa – kompenzace ztracených jistot. Několik poznámek k životním strategiím ŽNO a židovské menšiny v bezprostředním válečném období“. In: H. Macháčová (Ed.), *První pražský seminář. Dopady holocaustu na českou a slovenskou společnost ve druhé polovině 20. století*. Praha: Varius s.r.o.; Spolek akademiků-Židů o.s. (s. 47-64).
- Soukupová, B. (2011). Židovská menšina v českých zemích v letech 1956 - 1968. Mezi závazky k rodinné tradici a judaismu. In: B. Soukupová, M. Pojar (Eds.), *Židovská menšina v Československu v letech 1956 - 1968. Od destalinizace k pražskému jaru*. Židovské muzeum, Praha 2011, 39-68.
- Žiak, M. (2003). *Mrzáci studenej vojny*. Kalligram, Bratislava.
- Žiak, M. (2012). *História môjho holubníka*. Kalligram, Bratislava.

O AUTOROVI

PETER SALNER (*1951) – vedecký pracovník Ústavu etnológie SAV, absolvent národopisu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (1974). Špecializuje sa na urbánnu etnológiu so zameraním na prostredie Bratislavy a sociálnu kultúru židovskej komunity v 20. a 21. storočí. Publikoval 12 monografií (*Taká bola Bratislava* – 1991, *Prežili holokaust* – 1997, *Premeny Bratislavy 1939 - 1993 - 1998*, *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou* – 2000, *(Môj) židovský humor* – 2002, *Cesty k identite* – 2005, *Bratislavské kaviarne a viechy* – 2006, *Budúci rok v Bratislave alebo Stretnutie* – 2007, *Mozaika židovskej Bratislavy* – 2007, *Premeny židovskej Bratislavy* – 2008, *Minulý rok v Jeruzaleme* – 2010, *The Jewish Identity in Slovakia after the Shoah* – 2013), v spolupráci s M. Kvasnicom napísal knihu *Chatam Sofer Memoriál* – 2002, 2012, editoval viacero zborníkov a kníh (napríklad s D. Lutherom *Menšiny v meste* – 2004, či s M. Vrzgulovou *Reflexie holocaustu* – 2010) a napísal množstvo vedeckých štúdií a kapitol v rôznych publikáciách.